

Гітлер прийшов до влади в Берліні, а Сталін — у Москві, але їхні амбіції та плани перетворення стосувалися насамперед територій, розташованих між їхніми країнами. Їхні утопії абсолютного контролю перетиналися саме в Україні. Гітлер пам'ятав, що короткочасне існування німецької колонії на сході в 1918 році забезпечувало німцям доступ до української житниці. Сталін, який невдовзі після того брав участь у революційних подіях в Україні, цю землю бачив так само. Її сільськогосподарські угіддя та селяни мали збудувати сучасну індустріальну державу. Гітлер вважав колективізацію катастрофічною невдачею і наводив її як доказ провалу радянського комунізму. Однак він не сумнівався, що німці могли б перетворити Україну на землю, що тече молоком та медом.

Для Гітлера та Сталіна Україна була чимось більшим, ніж просто годувальницею. Вона давала їм змогу порушити правила традиційної економіки, врятувати свої країни від злиднів й ізоляції та змінити континент відповідно до свого бачення. Втілення їхніх програм та влада повністю залежали від контролю над родючими українськими ґрунтами та мільйонами українських селян. У 1933 році українці мільйонами помирали від найбільшого штучного голоду в історії людства. Це був тільки початок особливої історії України, але далеко не кінець. У 1941 році Гітлер відібрав Україну в Сталіна й намагався реалізувати свій колоніальний проєкт, почавши з розстрілів євреїв і морення голодом радянських військовополонених. Поплічники Сталіна колонізували власну країну, а нацисти колонізували окуповану радянську Україну, жителям якої залишалися тільки страждання. За правління Сталіна й Гітлера в Україні загинуло більше людей, ніж будь-де на кривавих землях, у Європі чи й навіть у світі.

Голоди в Радянському Союзі

1933-й у західному світі став голодним роком. Вулиці американських та європейських міст були переповнені чоловіками й жінками, які втратили роботу та годинами стояли у чергах, щоб дістати їжу. Заповзятливий молодий валлійський журналіст Гарет Джонс бачив, як у Берліні Адольф Гітлер завойовує безробітних німців своїми промовами. У Нью-Йорку його вразило безпорадне становище американських робітників на третьому році Великої депресії. «Я бачив сотні бідолах у чергах, деякі з них у колись гарному одязі, усі вони чекали на свої два бутерброди, пончик, чашку кави та цигарку». У Москві, куди прибув Джонс у березні того самого року, голод у капіталістичних країнах був приводом для радості. Депресія видавалася передвісницею світової соціалістичної революції. Сталін і його поплічники хвалилися неминучою перемогою системи, яку вони побудували в Радянському Союзі.¹

Втім 1933-й також був роком голоду в радянських містах, особливо в радянській Україні. У Харкові, Києві, Сталіно, Дніпропетровську сотні тисяч людей щодня чекали на окраєць хліба. У столиці республіки, Харкові, Джонс побачив новий образ злиднів. Люди о 2:00 вилаштувалися в чергу під магазинами, які відкривали о 7:00. Приблизно 40 тисяч людей щодня чекали на хліб. Люди так відчайдушно тримали свої місця у черзі, що чіплялися за пасок тих, хто стояв попереду. Деякі так ослабли від голоду, що не могли стояти, не спираючись на інших.

Очікування тривало весь день, а інколи і два. Вагітні жінки й інваліди війни не мали права купувати позачергово, тож якщо вони хотіли поїсти — мусили чекати разом з усіма. Бувало, десь у черзі заголосить жінка, її стогін проносився чергою, здавалося, ніби весь багатотисячний натовп став єдиною істотою, проживаючи спільний біль і страх.²

Люди в українських містах боялися втратити своє місце в чергах по хліб, боялися померти з голоду. Вони знали, що місто давало їм єдину надію на їжу. Українські міста за попередні п'ять років швидко розрослися, усотуючи селян і перетворюючи їх на робітників і службовців. Діти українських селян, а також євреї, поляки й росіяни, які жили в цих містах набагато довше, залежали від їжі, яку вони діставали в магазинах. Їхні родичі в селі не мали нічого. Ситуація була незвичною. Переважно в час голоду містяни виїжджали до сіл. У Німеччині чи Сполучених Штатах фермери майже ніколи не голодували, навіть під час Великої депресії. Робітники та службовці в містах мусили купувати яблука або красти їх; але деінде, в Альтес-Ланді чи Айові, завжди був фруктовий сад, силосна яма або яка-небудь комірчина. Українські містяни не мали куди йти, не могли шукати допомоги в селі. Здебільшого вони мали продуктові картки, без яких неможливо було дістати хліб. Ці папірці стали для людей єдиним шансом вижити, і вони це добре розуміли.³

По докази не треба було далеко ходити. Уздовж черг по хліб жебракували голодні селяни, благаючи хоча би крихту. В одному містечку 15-річна дівчина, просячи милостиню, підійшла на початок черги, де її до смерті забив продавець. Міські домогосподині, стоячи в чергах, бачили, як помирають селянки. Учениця, яка щодня ходила до школи, вранці бачила ще напівмертвих, а ввечері — вже трупи. За словами одного комсомольця, селянські діти, яких він бачив, нагадували «живі скелети». Партійця з індустріального міста Сталіно приголомшили трупи тих, хто помер від голоду, які він знайшов на своєму ганку. Пари, що прогулювалися в парках, бачили дорожні знаки, що забороняли копати могили. Лікарям і медсестрам наказували не лікувати (або

не годувати) голодних, які потрапляли до їхніх лікарень. Міліція вилловлювала на вулицях голодних дітей, щоби приховати їх від містян. В українських містах міліція щодня затримувала кількасот дітей; одного дня на початку 1933 року харківська міліція мала виконати норму — 2 тисячі осіб. Приблизно 20 тисяч дітей чекали на смерть від голоду в бараках Харкова. Діти благали міліціонерів, щоб ті дозволили їм хоча б померти просто неба: «Дайте мені спокійно померти, я не хочу помирати в баракку смерті».⁴

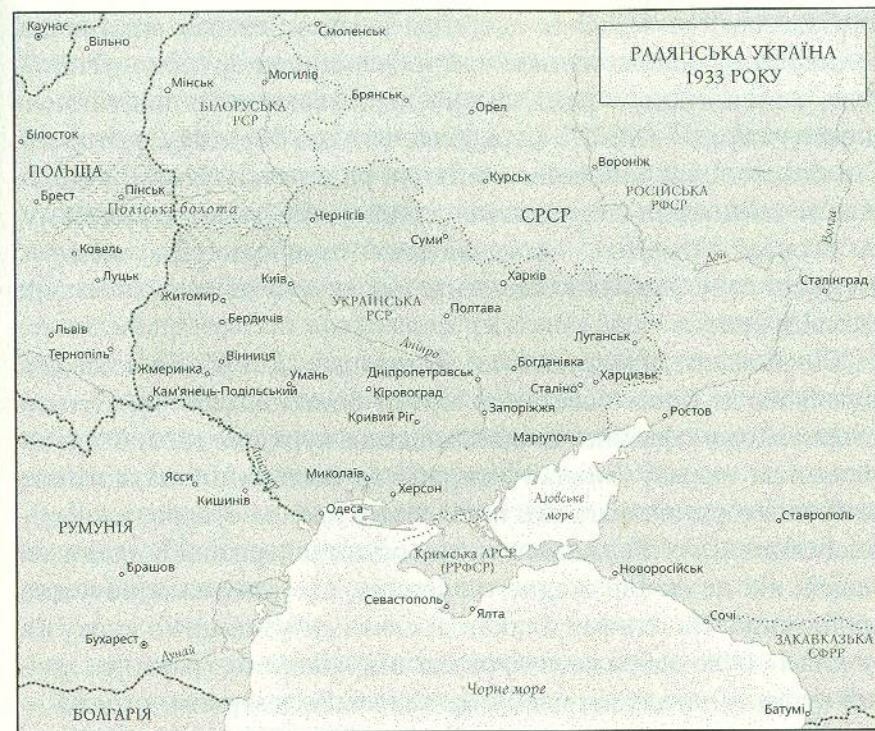
Голод у містах радянської України був значно гіршим, ніж у будь-якій метрополії західного світу. Року 1933 у радянській Україні кілька десятків тисяч міських жителів померли від голоду. Проте здебільшого гинули українські селяни, завдяки праці яких місто діставало хліб. Українські міста трималися на соломинці, тому що українське село помирало. Містяни бачили зубожіння селян, які, всупереч будь-якій логіці, залишали свої поля у пошуках їжі. Залізничний вокзал у Дніпропетровську був переповнений голодними селянами, такими виснаженими, що вони не могли вже навіть просити милостині. У поїзді Гарет Джонс зустрів селянина, який зумів дістати трохи хліба, але їжу конфіскувала міліція. «Вони забрали в мене хліб», — повторював той знову і знову, розуміючи, що нічим не зможе допомогти своїй голодній родині. На станції у місті Сталіно заморений голодом селянин укоротив собі віку, стрибнувши під поїзд. Це місто, промислову столицю Південно-Східної України, заснував у царські часи Джон Г'юз, валлійський промисловець, у якого працювала мати Гарета Джонса. Місто спочатку назвали на його честь; згодом перейменували на Сталіно (тепер — Донецьк).⁵

Перша сталінська п'ятирічка, яка закінчилася 1932 року, призвела до розвитку промисловості ціною повсюдних народних злиднів. Смерті селян на залізницях були страшним свідченням нерівності та нових контрастів. По всій радянській Україні пасажири поїздів мимоволі ставали свідками жахливих трагічних випадків. Голодні селяни йшли до міст уздовж залізниць та непритомніли від слабкості на коліях. У Харцизьку

селяни, яких прогнали з вокзалу, повісилися на деревах. Радянський письменник Василь Гроссман, повертаючись із рідного Бердичева, побачив жінку, яка просила хліба через вікно його купе. Політичний емігрант Артур Кестлер, який приїхав до Радянського Союзу допомагати будувати соціалізм, бачив подібну картину. Як він згадував пізніше, біля харківської станції селянки показували у вікна вагонів страшних голодних немовлят із величезними головами, паличкоподібними кінцівками та спухлими, гострими животами. Українські діти, за його словами, нагадували «заспиртовані зародки». Мине багато часу, перш ніж обидва чоловіки, моральні свідки історії ХХ століття, напишуть про те, що бачили.⁶

Містяни призвичаїлися бачити, як селяни на ринках розкладали та продавали свій крам. У 1933 році селяни приходили на знайомі міські ринки, але не продавати, а просити допомоги. Ринкові площі, без краму та без покупців, перетворилися на символ смерті. Удосвіта було чути тільки хрипіння вмираючих, які лежали в лахмітті, що колись було одягом. Одного весняного ранку серед купи трупів на харківському ринку немовля смотало груди матері, обличчя якої було мертвого сірого кольору. Перехожі бачили таке й раніше: не тільки трупи навколо, не лише мертву матір і живе немовля, а саме цю сцену: крихітний ротик, останні краплі молока, холодний сосок. Українці мали для цього назву. Проходячи повз, вони пошепки говорили: «Оце бруньки соціалістичної весни»⁷.

Масовий голод 1933 року був наслідком першої п'ятирічки Сталіна, яку впроваджували у 1928–1932 роках. Тоді Сталін перейняв владу на вершині партії, насильно провів політику індустріалізації та колективізації, і перетворився на суворого батька втомленого населення. Він змінив ринкову економіку на планову, селян перетворив на рабів, а Сибір і Казахстан — на мережу концентраційних таборів. Унаслідок його політики були

страчені десятки тисяч людей, сотні тисяч загинули від каторжної праці, а в домівки мільйонів проник голод. Сталін мав привід боятися опозиційних сил у Комуністичній партії, але володів практично необмеженою політичною владою, йому допомагали вірні сатрапи, і очолював верхівку бюрократичної системи, яка вважала себе здатною передбачати та творити майбутнє. Те майбутнє було комунізмом: що потребував розвитку важкої промисловості, яка не могла існувати без колективізації сільського господарства, яке вимагало контролю над найбільшою соціальною групою в Радянському Союзі — селянством.⁸

Селянин, особливо український, навряд чи уявляв себе гвинтиком великого історичного процесу. Навіть якщо він розумів кінцеву мету радянської політики, що мало ймовірно, то сумнівно, що її підтримував. Селянин опирався політиці, яка

позбавила його землі та свободи. Колективізація викликала велику конфронтацію між найчисельнішою групою суспільства, селянством, і радянською державою та її політичною спецслужбою — ОДПУ*. Передбачаючи цю боротьбу, 1929 року Сталін розпочав наймасштабнішу в радянській історії кампанію зі зміцнення державного апарату. Побудова соціалізму, за словами Сталіна, нагадуватиме «приборкання океану». У грудні 1929 року він оголосив, що «куркулів як клас» слід «ліквідувати».⁹

Більшовики представляли концепцію історії як класової боротьби, де бідні повстають проти багатих, щоб урухомити історію. Тому офіційно план знищення куркулів не був тільки рішенням щоразу більшого тирана та його надійних посіпак; це була історична потреба, шанс, який давала сувора, але доброзичлива Клію. Безжальну атаку органів державної влади на людей, які не скоїли жодного злочину, підтримувала потужна пропаганда. На одному плакаті зі словами «Знищимо куркулів як клас!» було зображено куркуля під колесами трактора, другий куркуль нагадував мавпу, що запасається зерном, а третій — смоктав молоко просто з коров'ячого вим'я. Послання плаката: ці істоти — нелюди, потвори.¹⁰

Хто куркуль, а хто ні — де-факто вирішувала держава. Заможні селяни, які найбільше втратили від колективізації, були головними мішенями чекістів. У січні 1930 року політбюро доручило спецслужбам перевірити селянське населення всього Радянського Союзу. Наказ ОДПУ від 2 лютого визначив заходи, потрібні для «ліквідації куркулів як класу». Долю селян на місцях мала вирішувати так звана трійка. Вона складалася із представника ОДПУ, місцевого партійного керівника та державного прокурора й мала повноваження оперативно виносити найсуворіші вироки (смертна кара, заслання) без можливості їх оскаржити. Місцеві члени партії часто казали: «На засіданнях сільської ради ми визначаємо куркулів на свій розсуд». Хоча в Радянському Союзі були закони та суди, але ніхто на це

* ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління. (Примітка перекладачки).

не зважав, рішення ухвалювали три особи. За вироками «трійок» було страчено майже 30 тисяч радянських громадян.¹¹

У перші чотири місяці 1930 року з радянської України було вивезено 113 637 осіб, яких вважали куркулями. Це означало, що спорожніло приблизно 30 тисяч селянських хат, а їхні захоплені зненацька мешканці в найкращому разі мали зовсім небагато часу, щоби підготуватися до невідомого. Це означало тисячі холодних товарних вагонів, переповнених наляканими і хворими пасажирами, які прямували на північ європейської Росії, на Урал, у Сибір або Казахстан. Це означало постріли, плач і крики — останнє, що бачили селяни вдома; холод і приниження в дорозі, а також страждання і покірність, коли селян висаджували у тайзі або степу як рабську робочу силу.¹²

Від середини 1920-х років українське селянство дізналося, що таке табірні заслання. Тоді вони співали пісні-голосіння, які стали народними:

*Соловки ви, Соловки,
Далека дорога,
Вісім літ за колоски
«П'ятірка» — за Бога.*

Соловки були табірним комплексом на островах Північно-Льодовитого океану. Для українських селян Соловки символізували заслання — все чуже, репресивне й болісне. Для комуністичного керівництва Радянського Союзу Соловки були першим місцем, де праця в'язнів приносила державі прибуток. У 1929 році Сталін вирішив розширити модель Соловків у всьому Радянському Союзі, створюючи «спецпоселення» і концентраційні табори. У концтаборах, оточених колючим дротом і вартовими, працювали засуджені. Спеціальні поселення, нові села, будували самі в'язні, після того як їх висаджували в неозорих степах або в тайзі. Загалом приблизно 300 тисяч українців було серед 1,7 мільйона куркулів, депортованих до спеціальних поселень у Сибіру, в Північній Росії та Казахстані.¹³